

ВІЛЬНОКОЗАЧИЙ РУХ ЯК ФОРМА САМООРГАНІЗАЦІЇ ТА БОРОТЬБИ СЕЛЯН УКРАЇНИ 1917 – 1921 РОКІВ

У статті розкрито причини, що сприяли посиленню самоорганізації українського селянства, показано створення Вільного козацтва, принципи формування його первинних осередків, функції організації, висвітлено ставлення усіх форм української влади за Української революції 1917 – 1921 рр. до народної ініціативи із започаткування вільнокозачого руху.

The reasons that instigated increasing of self-organisation of the Ukrainian peasantry, the Ukrainian Free Cossacks' creation, the principles of its primary units' formation, its organisational functions, the attitude of all Ukrainian governments during the Ukrainian revolution of 1917 – 1921 to the people's initiative from the beginning of the Free Cossacks' movement are described and presented in this article.

Ключові слова: Українська революція 1917 – 1921 рр, селянство, народна ініціатива, Вільне козацтво.

Із зреченням російського престолу 2 березня 1917 р. імператором Миколою II, а 3 березня і його братом Михайлом – в Російській імперії впало самодержавство. Незважаючи на швидке наростання революційних подій, сталося це спонтанно внаслідок внутрішньодержавних чинників та рішення самого монарха. Ці чинники були зумовлені політичними, соціально-економічними, національними проблемами та слабкістю влади. Події дещо прискорила Перша світова війна. Влада в імперії перейшла до Тимчасового уряду. Була опублікована декларація про його програму і склад. Тимчасовий уряд на чолі з князем Г. Львовим до скликання Установчих зборів взяв на себе всю повноту влади в країні.

В Україні зразу ж було ліквідовано органи царської адміністрації і владу перебрати призначені Тимчасовим урядом губернські і повітові виконавчі комітети на чолі з комісарами. Ними переважно стали голови земських

управ. До складу місцевої адміністрації в Україні обрано значне число українців. Одночасно виникли альтернативні органи влади – Ради робітничих і солдатських депутатів. Більшовики – члени ліворадикального (ленінського) крила РСДРП через означені Ради намагалися встановити свою владу.

У такій ситуації в березні 1917 р. в Києві помірковані ліберали з Товариства українських прогресистів під керівництвом Євгена Чикаленка, Сергія Єфремова та Дмитра Дорошенка разом із соціал-демократами на чолі з Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою заснували Українську Центральну Раду (УЦР). Остання досить скоро стала не лише вагомим органом представницької влади в Україні, а й її революційним парламентом, що керував українським національним рухом.

Водночас активного розмаху в революції стала набувати народна ініціатива та створення громадських об'єднань різного спрямування. Особливе місце серед них посідає Вільне

козацтво – добровільне громадське міліційне народне формування.

В історіографії уже визнаним є факт, що до початку 90-х років ХХ ст. проблема Вільного козацтва розроблялася лише істориками української діаспори [1, 2]. Серед них з даної проблеми виникли різні школи та ідеологічні течії. Це шкодило об'єктивізму праць. Однак їх дослідження становили вагомe джерело знань з історії організації.

Даного питання тією чи іншою мірою в контексті різних проблем торкалися українські дослідники у дорадянський час та безпосередні учасники Української революції 1917 – 1921 рр., зокрема Д. Дорошенко, А. Жук, Я. Водяний, Ю. Тютюнник, П. Христюк, О. Даценко, В. Винниченко, М. Шаповал, І. Мазепа та ін.

Радянські історики в умовах тоталітарного режиму не могли приділяти уваги безпосередньо цій проблемі. Вільне козацтво вони лише згадують переважно в контексті висвітлення селянського повстанського руху 1917 – 1918 рр., вивчення якого розпочалося паралельно з дослідженням усього аграрного руху. Висновки щодо дослідження селянського руху здебільше підганяли до партійних догм, що призвело до фальсифікацій. Події, за звичай, висвітлювались однобоко з марксистських позицій. Сюди відносимо праці В. Тичини, М. Супруненка, П. Балкового, О. Гамрецького, М. Рубача, І. Кулика, А. Вовка, А. Лихолата та ін. Однак, незважаючи на ідеологічну заангажованість досліджень, у них присутній вагомий фактологічний матеріал.

У незалежній Україні перед істориками відкрились нові можливості. Спершу у працях В. Солдатенка, Р. Пирога, Ф. Проданюка, І. Кураса, Ф. Турченка, Г. Геращенка, В. Верстюка Вільне козацтво постає в кон-

тексті дослідження Української революції 1917 – 1921 рр. та деяких її аспектів і окремих персоналій, історії українського селянства. В період з другої половини 1990 х років до початку ХХІ ст. з'являються ряд праць і дисертацій – П. Захарченка, Н. Земзюліної, О. Нестерова, Ю. Шатайла та ін. у яких автори більш конкретніше підійшли до висвітлення вільнокозачого руху. Щоправда здійснювали вони це у контексті дослідження інших наукових проблем, зокрема селянського повстанського руху 1917 – 1919 рр., його історіографії та персоналій. Однак уже на рубежі ХХ – ХХІ ст. Вільне козацтво як безпосередній об'єкт досліджень постає у працях П. Захарченка, В. Лободаєва та спільних публікаціях останнього і В. Мусієнка, Г. Савченка, краєзнавчих дослідженнях М. Іванченка, В. Щербатюка та ін. А як певний підсумок цих наукових потуг стало дисертаційне дослідження В. Лободаєва «Українське Вільне козацтво (1917 – 1918 рр.)».

Надалі кількість праць з даної проблематики швидко зросла. В них автори В. Бондаренко, В. Довбня, В. Щербатюк, О. Дудник, Є. Джумига, М. Глущенко та ін. торкнулися історії Вільного козацтва в регіонах України та еміграції, в контексті регіональних національно-демократичних перетворень, зростання національної свідомості українських селян, історіографії вільнокозачого руху, дослідження організації як суто міліційних громадських структур або ж допоміжних органів охорони правопорядку в українському селі тощо [2]. Новітні знання та наукові пошуки з історії вільнокозачого руху підсумовує монографія В. Бондаренка «Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919 – 1993 рр.)», а також однойменна дисертація автора [3].

Однак наявна у сучасній вітчизняній історіографії значна кількість досліджень щодо Вільного козацтва, не вичерпує наукової проблеми. Вона потребує певних досліджень та новітніх узагальнень за такими напрямками як започаткування та самоорганізація руху, розуміння його впливу і органічного сплетення з широкими селянськими масами тощо. Цим і обумовлено актуальність даного дослідження.

Метою даної роботи є дослідження вільнокозачого руху як форми самоорганізації та боротьби селян України 1917 – 1921 років. Для досягнення поставленої мети у роботі розв'язуються наступні завдання: 1) виявити причини, що сприяли посиленню самоорганізації українського селянства, зокрема вільнокозачого руху; 2) показати започаткування Вільного козацтва та принципи формування його первинних осередків; 3) розкрити функції організації та означити чим вони визначалися; 4) висвітлити ставлення усіх форм української влади за Української революції 1917 – 1921 рр. до народної ініціативи із створення Вільного козацтва.

Відзначимо, що 1917 р. в українських селах активно наростала анархія. Значною мірою вона була пов'язана із солдатами-дизертирами, які підпадали під вплив більшовицької агітації і зі зброєю в руках поверталися у рідні села. Там вони активно брали участь у проведенні політики більшовиків у життя. Про їх поведінку газета «Звенигородська думка» повідомляла: «Прийшли з фронту «товаріщі» большевики і почали, яко люде добре навчені на фронті «соціалізму» російськими чорносотенцями, проводити свою програму «Що моє, то моє і що твоє – то теж моє», «... вони почали соціалізувати все народне добро і ділити між своєю компанією. Такі компанії позакладалися майже у

кожному селі з 5–10 душ, які, озброївшись з ніг до голови гвинтівками, пістолями та бомбами, проводять досить вміло свої програми в життя... Анархія дійшла уже до найвищої точки... Уночі село не спить, бо йде стрілянина, товарищі, голосно, напившись самогонки, б'ють в набат, скликають народ і баламутять його самими провокаційними чутками, діти та жінки перелякані плачуть – народ одичав...» [4]. У повідомленнях Генерального секретарства внутрішніх справ про стан справ у Київській губернії за літньо-осінній період 1917 р. значилося: «...было много захватов селянами экономий с инвентарём, ... масса разгромлена экономий. ... повсеместно производится рубка казённых и частных лесов... Наблюдалось массовое хищение сахара на сахарных заводах...» [5, арк. 7]. Цьому сприяла більшовицька пропаганда, спрямована на експропріацію поміщицького землеволодіння та господарств заможних селян.

А тому українські селяни з метою «боронити всіх мирних громадян, їх добробут, їх незалежність від окремих таємних злих розбіяк і злодіяк» організувались у загони Вільного козацтва [6, с. 55]. За народної ініціативи в ході революції 1917 – 1921 рр. виникали й інші добровільні організації альтернативні державним органам із забезпечення охорони порядку та боротьби зі злочинністю. Зокрема, створювались громадські міліційні формування «Січ», «Народне ополчення [7, с. 12]. Однак, найбільшого поширення, набуло Вільне козацтво.

Колискою новітнього народження козацтва стало село Гусакове на Шевченковій Звенигородщині Київської губернії (тепер Черкаська область). У березні 1917 р. місцеві селяни зібралися біля управи на сходку. Заможний селянин Никодим Смоктій, вбраний

по-козацькому, оголосив про падіння російського самодержавства і пристрасно закликав селян вставати за волю України та гуртуватися у Вільне Козацтво. До організації зразу ж записалось більше тридцяти осіб [8, с. 30]. Вони повалили біля управи погруддя царя Олександра II з надією згодом поставити натомість пам'ятник Т. Шевченку. І вивісили на будинку синьо-жовтий прапор. Під проводом обраного курінного отамана Н. Смоктя озброєні мисливськими рушницями та списками поїхали до м. Звенигородка і розбрóили там поліцію. У місті постала українська влада, очолена досвідченими людьми: Ковтуненком і Пищаленком.

Науковці висловлюють думку, що перший загін Вільного Козацтва утворився 23 квітня 1917 р. у згаданому вище селі Гусакове [9, с. 150]. Можливо тоді завершилось організаційне становлення першого його осередку. Водночас з метою утворення інших осередків цієї організації козаки Гусаківського куреня проводили роботу з мешканцями інших сіл повіту. Скоро тут стали виникати масово виникати козацькі курені, на чолі яких стояли досвідчені організатори. Так, у с. Козацьке курінь очолив Шаповал, у м. Лисянка – отаман Сорока, у с. Тарасівка – Шевченко. Курінні отамани походили із місцевих селян і кожен із них мав не більше 40 років. Одному лише Шаповалу було близько 60 років і за переказами мав він вигляд справжнього запорожця [10, с. 87].

У квітні 1917 р. з ініціативи Н. Смоктя у Звенигородці відбувся перший повітовий з'їзд Вільного козацтва, на якому обрали кошового отамана. Оскільки Н. Смоктий відмовився від пропонуваної посади, то кошовим став Семен Гризло – дуже рухливий, високого росту, русавий селянин з місечка

Калниболото (тепер селище Катеринопіль Черкаської області), учитель сільської школи, який на той час мав до 30 років. Після обрання кошовим він продовжував очолювати й Калниболотський козацький курінь [10, с. 87]. На з'їзді делегати постановили: 1) Вільне козацтво організовується для оборони вольностей українського народу та охорони ладу; 2) Вільне козацтво є крайовою військовою організацією, до якої мають право вступати громадяни повіту не молодші за 18 р.; 3) не приймаються до організації люди ворожі до України, та люди, що покарані судом за кримінальні злочини. Всіма справами організації мали відати командири разом із Радами козацької старшини [8, с. 30]. Структуру Вільного козацтва затверджено за територіально-адміністративним принципом на традиціях українського козацтва: низову ланку становила сотня, яка об'єднувалась в курінь, останній – в кіш, а згодом – у полк [9, с. 152]. Вільне Козацтво, перш за все, виступило як органи самооборони. Козаки досить швидко навели порядок в селах Звенигородщини, скарали кількох грабіжників і намагалися не допустити анархії на теренах повіту.

Із Звенигородського повіту рух за відновлення новітнього українського козацтва поширився на інші повіти України, перекинувся за Дніпро в Полтавську губернію, далі – на Чернігівщину, Катеринославщину. Постало питання організації Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва, який відбувся 3–7 жовтня 1917 р. у м. Чигирин. На зібрання прибуло понад 300 делегатів з Києва, Білої Церкви, Умані, Черкас, Полтави, Єлизаветграда, Тарасі та інших міст. Найчисленнішою була делегація із Звенигородки. Відкрив з'їзд Семен Гризло. На зібранні Вільне козацтво утвердили організаційно, ви-

значили його підпорядкування УЦР, створили Генеральну раду, головним отаманом відновленого українського козацтва обрали колишнього царського генерала Павла Скоропадського, почесним отаманом – професора Михайла Грушевського, а наказним отаманом став Іван Полтавець-Остряниця [11, с. 43]. Засновано часопис «Вільний козак», місцем розташування управи Вільного Козацтва визначено Білу Церкву [12, с. 200].

Генеральна рада складалася з 12-ти осіб. Окрім отамана до неї увійшли: В. Кочубей (писар), І. Полтавець-Остряниця (наказний отаман), М. Левицький (генеральний суддя), І. Луценко, С. Гризло, О. Шаповал (хорунжі). Вільне козацтво стало першою в Україні народною міліційною організацією [13, с. 390]. Організація підпорядковувалась Секретарству внутрішніх справ УЦР. Сотні як головні структурні одиниці організації було затверджено на загальноукраїнському рівні. Сотенна старшина складалася із 5-ти осіб, кожна сотня мала свій прапор, канцелярію і бібліотеку. За статутом до Вільного козацтва приймали громадян України (крім колишніх працівників поліції), яким виповнилося 18 років і які не були позбавлені прав за вчинені злочини [14, с. 547]. Важливим напрямом у діяльності Вільного козацтва визнавалася просвітницька робота. Вже 1917 р. чисельність Вільного козацтва в Україні сягала понад 60 тис. осіб [9, с. 152].

З таким самовиявом Українська Центральна Рада погодилася. Її діяч Володимир Винниченко згадував: «Практика Вільного Козацтва вже показувала, що Вільне Козацтво притягло елемент розвинений, революційний і національно свідомий. Був навіть якийсь романтизм у всьому духові цих сотень, куренів, навіть в одягу (жупа-

ни, старі шаблі, козацькі шапки). Сам народ пригадував колишні часи, обтирав порох із старих забутих традицій і звертався до них за порятунком. Але знов так, щоб допомогти цьому явищу, треба було засобів, треба було грошей, зброї, одяжі для добровільних охоронців ладу і життя населення. І знов натикався Генеральний Секретаріат на стіну, знову почував себе безсилим» [15, с. 53].

Українська влада, не маючи можливості самостійно розв'язати проблему організації охорони правопорядку, особливо в сільській місцевості, підтримала ініціативу народних мас. Генеральний Секретаріат 13 го листопада 1917 р. ухвалив статут «Вільного козацтва на Україні», де визначався порядок організації вільнокозацьких товариств. У статуті зазначалося: «Під час війни «Вільне козацтво» бореться з дезертирством, при демобілізації вживає всіх заходів, щоб не був порушений порядок та спокій населення, охороняє громадян та добро мешканців від знищення їх і пограбування». Діяльність цих організацій по охороні громадського порядку на місцях повинна була проводитись під керівництвом відповідних органів місцевої влади (начальника міліції, комісара) [7, с. 13].

Автор даної публікації уже неодноразово зазначав, що УЦР, а згодом і керівники Гетьманату та Директорії могли створити надійну опору відновленій державності з боку вільнокозацького руху та у повній мірі використати його у забезпеченні порядку та державності [13, с. 390; 16, с. 281; 17, с. 55]. Однак підтримка даної народної ініціативи з боку української влади проходила з великою обережністю. Незважаючи на офіційну підтримку, провідники Української революції з самого початку поставилися з обережністю до створення

козацьких загонів: у переважній більшості вони проводили аналогію між вільнокозачим рухом та селянською стихією як такою.

Водночас зростання недовіри з боку керівників УЦР до козаків відбувалась ще й тому, що вони, всупереч програмі Генерального Секретаріату щодо соціалізації і націоналізації землі, вимагали збереження і захисту прав приватної власності на землю. Ускладнював ситуацію й авторитет П. Скоропадського в українських військових підрозділах та серед частини козацтва. Тому 5 квітня 1918 р., незважаючи на те, що, окрім головних своїх завдань, вільні козаки в час більшовицького вторгнення в Україну стали у січні–лютому 1918 р. на захист її державності, уряд УНР під тиском керівників німецького-австро-угорського війська розпустив збройні загони Вільного козацтва. Однак, частина їх продовжувала діяти. Більше того, не рідко вільнокозачі загони контролювали ситуацію в регіонах, оскільки українська центральна влада не мала реального впливу на місцях, де в цілому ситуація була підвладна органам місцевого самоврядування [9, с. 157]. Проте, на наш погляд, остаточному знищенню вільнокозачого руху з боку УЦР перешкодив державний переворот П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. [17, с. 53]

П. Скоропадський також не оцінив реальної сили і можливостей Вільного козацтва. Так, після захоплення 26 січня 1918 р. більшовицькими військами на чолі з М. Муравйовим Києва, він з метою організації відсічі відбув на Звенигородщину, де мав тісні зв'язки із кошовим отаманом С. Гризлом, і згодом зазначав: що вільнокозача організація «... знаходиться ще в зачатковому стані. ... успішно боротися з більшовиками вона ще не могла...»

[18, с. 65]. Дався взнаки той факт, що основна частина козацтва по прибуттю П. Скоропадському на Звенигородщину висловила йому недовіру [19, с. 193], оскільки він з часу обрання отаманом Вільного козацтва до початку 1918 р. не переймався справами організації, про що свідчив черкаський отаман Яків Водяний [20, с. 48]. На противагу твердженню П. Скоропадського підкреслимо, що після його від'їзду із Звенигородщини це ж саме Вільне козацтво не допустило більшовицької війська у повіт. А об'єднані вільнокозачі загони в ніч з 21 на 22 лютого 1918 р. на станції Бобринська [нині – станція Шевченкове Смілянського району Черкаської області] розбили 8-му російську більшовицьку армію. Операцією керував штаб Звенигородського коша. У телеграмі останнього до військового міністра повідомлялось: «... Більшовики зовсім розбиті і переслідуються отрядом в напрямку станції Знаменка...» [21]. Без перебільшення можемо твердити, що такий військовий спротив загонів Вільного козацтва військам М. Муравйова перешкодила більшовикам взяти під свій контроль значну частину центральної України та сприяла згодом просуванню українських та австро-німецьких військ вглиб УНР, а відтак витісненню з її теренів російських радянських частин.

В ході операції на станції Бобринська Звенигородським кошем Вільного козацтва керував член УЦР Юрій Тютюнник – уродженець с. Будище Звенигородського повіту, який у лютому 1918 р. прибув на Звенигородщину для врегулювання конфлікту між штабом Звенигородського коша і повітовою земською управою та у зв'язку із спробою місцевих більшовиків на чолі з Б. Кацом захопити владу. Означена спроба ще до прибуття Ю. Тютюнника

була успішно ліквідована козацтвом на чолі із кошовим С. Гризлом. Однак авторитет Ю. Тютюнника, який поширився на його батьківщині, сприяв в обранні його Звенигородським кошовим отаманом Вільного козацтва, що призвело до конфлікту Ю. Тютюнника із С. Гризлом [19, с. 194]. Останній усувався з посади за агітацію під час виборів до Установчих зборів за великих землевласників, які входили до списку № 16, що його подав Гризлові П. Скоропадський разом із 20 000 крб. [22, с. 89, 90]. Приїзд Ю. Тютюнника на Звенигородщину водночас мав значення у поширенні ідей УЦР в краї.

Невдача у поширенні свого впливу на Звенигородщині серед Вільного козацтва відобразилась на формуванні недовіри у П. Скоропадського до вільнокозацького руху й після його приходу до влади. Щоправда наприкінці гетьманування він дещо змінив відношення до козацтва, зокрема виголосив надії, що козацтво у майбутньому має стати прошарком українського суспільства. Однак було запізно. Вільне козацтво взяло активну участь у антигетьманському повстанні. Марним стали і таємне від німецької адміністрації виділення П. Скоропадським коштів на організацію українського козацтва [23, с. 90]. Проте, на наше переконання, все ж мають рацію ті науковці, хто висловлює думку, що швидке падіння гетьманату в середині грудня 1918 р. не дало можливості відродженому на українських національно-державницьких традиціях новітньому козацтву України стати організованою суспільною верствою, адже гетьман переконував: «... тільки національні традиційні форми державності та реальна соціальна політика можуть дати порядок і міць Україні» [24, с. 72].

За Директорії колишні вільнокозацькі ініціативи народних мас щодо самоорганізації дещо трансформувались з боку держави: у червні 1919 р., проголошувалось створення народної самоохорони, а після її неприйняття населенням, запропоновано більш вдалий проект – створення інституту сільських десятицьких [25, с. 91]. Однак поразка Української революції поставила крапку й на цьому.

Отже, падіння царату та зростання в Україні за Української революції 1917 – 1921 рр. національно-визвольного руху посилювало серед широких верст населення, зокрема селянства, історичної пам'яті, сприяло посиленню національної свідомості та самоорганізації українців у формі різних народних ініціатив. Найбільш поширеною такою формою стало Вільне козацтво – добровільні міліційні народні формування, осередки якого формувались на давніх традиціях українського козацтва. Виникнувши за ініціативи селянства у Звенигородському повіті Київської губернії, вільнокозацький рух поширився на терени усієї України. Функції організації були досить широкими – від охорони громадського порядку, боротьби зі злочинністю до відсічі зовнішньому агресору і відстоювання української державності. Вони визначалися не лише тогочасними документами, а й козацькими звичаями та традиціями, історико-політичними обставинами часу. Проте вільнокозацький рух не став реальною опорою наявних в роки Української революції усіх форм української влади, оскільки останні підтримували його з великою обережністю, що ставало на заваді розвитку організації та в силу ряду внутрішніх і зовнішніх чинників не забезпечили належної соціальної політики і не розв'язали аграрного питання.

Джерела та література

1. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917 – 1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Лободаєв; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 20 с.
2. Щербатюк В.М. Вільне козацтво: історіографія проблеми / В.М. Щербатюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 96. – 2009. – С. 62–67.
3. Бондаренко В.Г. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919 – 1993 рр.): монографія / В.Г. Бондаренко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – 598 с.
4. Див.: Звенигородська думка. – 1918. – № 20. – 17 квітня.
5. Державний архів Київської області. – Ф.Р. 2796. Оп. 1. Спр. 16. 60 арк.
6. Щербатюк В. Вільне козацтво // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини / В. Щербатюк (кер. авт. кол.), О. Беззубець, К. Безрідна та ін.; кер. проекту В. Смолій. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 55–56.
7. Глушенко М. Види громадських формувань з охорони громадського порядку в Україні (1917 – 1990 рр.) / М. Глушенко // Закон и жизнь. – 2013. – № 2. – С. 12–15.
8. Див. конкретніше: Іванченко М. Вільне козацтво / М. Іванченко // Добридень. – 2000. – № 2–6. – С. 29–31.
9. Щербатюк В.М. Історія регіонів України: Лисянщина / В.М. Щербатюк. – К.: Логос, 2002. – 428 с.
10. Доценко О. Історія Звенигородського коша Вільного Козацтва / О. Доценко // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік. – Львів: Вид во «Червона Калина», 1933. – С. 85–103.
11. Іванченко М. Вільне козацтво / М. Іванченко // Добридень. – 2000. – № 7–11. – С. 42–47.
12. Щербатюк В. Перший Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини / В. Щербатюк (кер. авт. кол.), О. Беззубець, К. Безрідна та ін.; кер. проекту В. Смолій. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 199–200.
13. Щербатюк В. Вільне козацтво як одна з перших громадських міліційних організацій в Україні 1917 – 1921 рр. / В. Щербатюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. статей. – К., 2016. – Вип. 25. – С. 387–394.
14. Гай-Нижник П.П. Вільне козацтво / П.П. Гай-Нижник // Енциклопедія сучасної України. – Т. 4. – К., 2005. – С. 547.
15. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. У 3-х ч. – Київ–Відень, 1920. – Ч. II. – 329 с.
16. Щербатюк В.М. Вільне козацтво – добровільна громадська міліційна організація в Україні 1917 – 1921 років / В.М. Щербатюк // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2016. – № 2. – С. 275–285.
17. Щербатюк В.М. Від соціальних протестів до вільнокозацького руху та масових повстань: боротьба селян України в 1917 – 1919 роках (сучасна вітчизняна історіографія проблеми) / В.М. Щербатюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2010. – Вип. 103. – С. 52–56.
18. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський; [передмова Г.В. Папакіна]. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
19. Шевченків край: історико-етнографічне дослідження / В. Щербатюк (кер. авт. кол., упорядник), О. Березовський, С. Верговський, М. Демчук, В. Довбня, В. Колесник, Т. Конончук, В. Костенко, О. Кузьминцев, В. Мельниченко, Ю. Нестеренко, Р. Свирида, Л. Хойнацька, Т. Чухліб, Н.О. Щербак, Н.М. Щербак. – К.: Наук. думка, 2009. – 546 с.
20. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н.И. Супруненко. – М.: Наука, 1966. – 454 с.
21. Телеграма штабу коша Звенигородщини до військового міністра // Вісник Тимчасового революційного комітету по охороні порядку на Звенигородщині. – 1918. – № 5. – 27 лютого.
22. Доценко О. Історія Звенигородського коша Вільного Козацтва / О. Доценко // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік. – Львів: Вид во «Червона Калина», 1933. – С. 85–103.
23. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія: Дис... д ра. іст. наук: 07.00.06 / В.М. Щербатюк; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – 489 с.
24. Думки гетьмана Павла про його участь у подіях 1917–1918 рр. та про його гетьманування // У 60-річчя відновлення Гетьманства. – Торонто: Вид-во «Батьківщина», 1978. – С. 62–74.
25. Довбня В.А. Допоміжні органи охорони правопорядку на селі в Українській Народній Республіці часів Директорії / В.А. Довбня // Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. Наукові дослідження і документи. – К.: Синопис, 2009. – С. 87–92.